

Ο διεθνισμός ως ρήξη στη ριζοσπαστική παράδοση

*Οι μετασχηματισμοί της δεκαετίας του 1910,
η Ρώσικη Επανάσταση και το κομμουνιστικό κίνημα
στην Ελλάδα 1912-1924*

γράφει ο ΝΙΚΟΣ ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΣ*

Το κείμενο εξετάζει την ανάπτυξη των διεθνιστικών αντιπολεμικών θέσεων και δραστηριοτήτων της ριζοσπαστικής σοσιαλιστικής Αριστεράς μέσα στα συμφραζόμενα των προηγούμενων αναζητήσεων των Ελλήνων σοσιαλιστών. Τονίζεται η αντιεθνικιστική στάση ως μία σημαντική ρήξη με το παρελθόν και προσδιορίζει τους παράγοντες που συνέβαλαν σ' αυτή την πορεία κατά τη δεκαετία του 1910 και έκαναν δυνατή τη γόνιμη επιρροή της Ρώσικης Επανάστασης. Ξεκινάει με τη συμβολή της Φεντερασιόν, αναφέρεται στην ενσωμάτωση των σοσιαλιστών της Παλαιάς Ελλάδας στον βενιζελισμό και τα κύρια διακυβεύματα που δίκασαν τους σοσιαλιστές την περίοδο του ιδρυτικού συνεδρίου του ΣΕΚΕ, τη σταδιακή ενίσχυση της αντιπολεμικής του δραστηριοποίησης, αλλά και το κίνημα των Παλαιών Πολεμιστών, τη μπολσεβικοποίηση και τη στάση του ΚΚΕ για το Μακεδονικό στα 1924. Η αντιεθνικιστική στάση του ΣΕΚΕ δεν ήταν αυτονόητη λόγω της εθνικιστικής στάσης των σημαντικότερων μέχρι τότε σοσιαλιστών. Ωστόσο, η εμπειρία του πολέμου άλλαξε τη στάση πολλών απέναντι στον εθνικισμό.

** Ιστορικός, ερευνητής στο Ινστιτούτο
Μεσογειακών Σπουδών*

Μια ιδιαιτερότητα της Αριστεράς στην Ελλάδα ήταν η μεγάλη υπεροχή που διατήρησε το ΚΚΕ απέναντι στις μικρές σοσιαλδημοκρατικές ομάδες από τον Μεσοπόλεμο μέχρι τη μεταπολίτευση του 1974. Αυτό θα πρέπει να αποδοθεί, πλάι σε άλλους παράγοντες, και στη στιγμή που εμφανίστηκε ένα μαζικό σοσιαλιστικό κίνημα: το πρώτο σοσιαλιστικό κόμμα που ιδρύθηκε στην Ελλάδα το 1918, το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος (ΣΕΚΕ και από το 1924 ΚΚΕ) βρισκόταν εξαρχής υπό την επιρροή της Ρώσικης Επανάστασης.

Η ίδρυση και η πρώιμη ιστορία των κομμουνιστικών κομμάτων δεν μπορεί να γίνει κατανοητή χωρίς να λάβουμε υπόψη σε όλη της την έκταση την επιρροή του συμβάντος που δημιούργησε τη νέα πολιτική οικογένεια. Η Οκτωβριανή Επανάσταση έδωσε ένα παράδειγμα νικηφόρας σοσιαλιστικής επανάστασης· δημιούργησε ένα διεθνές πολιτικό κέντρο που επιδίωκε να καθοδηγήσει τα εθνικά «κμήματά» του, τα κομμουνιστικά κόμματα· παρείχε ένα μοντέλο βολονταριστικής πολιτικής συντονισμένης με τη «δομή της αίσθησης»¹ μιας εποχής που χαρακτηριζόταν από επιταχυνόμενη κοινωνική και πολιτική αλλαγή – κάτι στο οποίο η εξελικτική στρατηγική της σοσιαλδημοκρατίας δυσκολευόταν να ανταποκριθεί.

Αυτό που είναι πολύ σημαντικό, από τη σκοπιά αυτού του άρθρου, είναι ότι η πολιτική των μπολσεβίκων ήταν επίσης συντονισμένη με ένα αντιμιλιταριστικό και αντιπολεμικό πνεύμα που κέρδιζε έδαφος σε όλη την Ευρώπη κατά τη διάρκεια και μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Στην πραγματικότητα, εξέχον χαρακτηριστικό του ριζοσπαστισμού των μπολσεβίκων ήταν ακριβώς η άρνηση της αναγκαιότητας της εθνικής ενότητας και της προτεραιότητας που έπρεπε να έχει η πολεμική προσπάθεια, και μάλιστα η άρνηση της ίδιας της νομιμότητας του πολέμου που διεξήγαγε το έθνος τους, καθώς ήταν «ιμπεριαλι-

στικός» και πάντως όχι «πατριωτικός». Συνδυαζόταν έτσι η απεύθυνση στα αντιπολεμικά λαϊκά αισθήματα με την επιδίωξη κατάκτησης της ηγεμονίας σε μια επαναστατική βάση, καθώς επλήττετο άμεσα το σκέλος της κυρίαρχης ιδεολογίας που υποβάθμιζε τη σημασία των «επιμέρους» ταξικών συμφερόντων έναντι των εθνικών. Ασφαλώς η θέση των μπολσεβίκων για το εθνικό ζήτημα στο περιβάλλον της Ρωσικής Αυτοκρατορίας ήταν πιο περίπλοκη – κι εδώ όμως συγκρούονταν μετωπικά με τον μεγαλωρωσικό εθνικισμό. Σε αντίθεση με αυτό που θα συνέβαινε στη συνέχεια του 20ού αιώνα (στα συμφραζόμενα των λαϊκών μετώπων, των αντιστασιακών κινημάτων στην κατεχόμενη Ευρώπη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και των αντιαποικιακών αγώνων), η πρώιμη κομμουνιστική πολιτική ήταν ριζοσπαστικά αντιεθνικιστική.

Σε ποιο βαθμό και με πόση επιτυχία μπορούσε αυτό το μοντέλο να υιοθετηθεί σε μια χώρα όπως η Ελλάδα, που σε αντίθεση με τις γειτονικές της βαλκανικές χώρες δεν γνώρισε ένα σοσιαλιστικό κίνημα άξιο λόγου πριν τη δεκαετία του 1910; (Λιάκος, 1991: 405-416· Νούτσος, 1990· Δίμου, 2009· Καραφουλίδου, 2011) Στην «Παλαιά Ελλάδα» πριν τους Βαλκανικούς πολέμους οι σοσιαλιστές ήταν ελάχιστοι. Μετά από μια γενιά πρωτοπόρων στα 1885-1896, σοσιαλιστικές και σοσιαλίζουσες ομάδες, πολιτευτές και διανοούμενοι εμφανίστηκαν ξανά μετά το 1906-1908, στο πλαίσιο ενός ευρύτερου ριζοσπαστικού ρεύματος που κορυφώθηκε στα χρόνια του κινήματος στο Γουδί 1908-1910 (Ποταμιάνος, 2016: 35-56· Μαρκέτος· 1998). Στη Θεσσαλονίκη, «πρωτεύουσα» των «Νέων Χωρών» που απέκτησε η Ελλάδα με τους Βαλκανικούς, η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Φεντερασιόν (Federacion Socialista Laboradera στα ισπανοεβραϊκά) ιδρύθηκε το 1909, στα χρόνια της επανάστασης των Νεότουρκων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Υπό την επιρροή των Βούλγαρων μαρξιστών, σύντομα η Φεντερασιόν έγινε η πιο σημαντική σοσιαλιστική οργάνωση στην

1. Ο όρος αναπτύχθηκε από τον Raymond Williams (1994: 325 κ.ε.).

Οθωμανική Αυτοκρατορία και, μετά το 1912, στην Ελλάδα (Μπεναρόγια, 1986· Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, 1989· Μαρκέτος, 1995: 151-172· Dumont, 1997). Παρ' όλα αυτά, στα 1917 οι σοσιαλιστές στην Ελλάδα παρέμεναν λίγοι και διαιρεμένοι.

Πέρα από την απειρία και τον μικρό αριθμό των σοσιαλιστών, ένα δεύτερο εμπόδιο στη μεταφορά του μπολσεβίκικου μοντέλου στην Ελλάδα ήταν η ιδιαίτερη ισχύς της εθνικιστικής ιδεολογίας.² Ο ελληνικός εθνικισμός αναφερόταν τόσο στην Αρχαιότητα (μέσω της οποίας συνδεόταν και με την Ευρώπη), όσο και στην ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία και στην «υψηλή κουλτούρα» των ορθοδόξων πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Από τα χρόνια της πρώτης ανάδυσής του στις αρχές του 19ου αιώνα, ο ελληνικός εθνικισμός είχε παραγάγει μια έντονα φορτισμένη εθνική ταυτότητα, βασισμένη στην ισχυρή «μεγάλη αφήγηση» της συνέχειας αρχαίων και νέων Ελλήνων. Στα τέλη του 19ου αιώνα πλέον, αποτελούσε μια ιδεολογία που απλωνόταν σε κάθε πτυχή της ζωής και συνέβαλλε αποφασιστικά στην αστική ηγεμονία, καθώς συνδεόταν όχι μόνο με τη νομιμοποίηση των κυρίαρχων αλλά και με ένα τρέχον πολιτικό σχέδιο, τον αλυτρωτισμό. Η εξωτερική πολιτική του ελληνικού κράτους καθοδηγούνταν από τη «Μεγάλη Ιδέα»: τον στόχο να δημιουργηθεί ένα έθνος-κράτος που θα συμπεριλάμβανε όλους όσους θεωρούνταν Έλληνες. Η Μεγάλη Ιδέα πρακτικά δεν αμφισβητήθηκε ποτέ και παρέμεινε μια αυτονόητη πολιτική αρχή καθ' όλον τον 19ο αιώνα. Είναι αξιοσημείωτο όμως ότι δεν οδήγησε πριν τα τέλη του αιώνα σε πόλεμο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία όπου ζούσαν οι «αλύτρωτοι». Μόνο κατά την τελευταία φάση του Ανατολικού Ζητήματος πολέμησε η

Ελλάδα με την Τουρκία (και τη Βουλγαρία): ανεπιτυχώς το 1897, επιτυχώς στην πλευρά των νικητών στους Βαλκανικούς (1912-13) και στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1917-18), αλλά τελικά γνωρίζοντας την ήττα στη Μικρασιατική Εκστρατεία το 1919-22.³

Παρά τα δύο αυτά βασικά εμπόδια, το κομμουνιστικό κίνημα αναπτύχθηκε στην Ελλάδα. Η αύρα της Ρωσικής Επανάστασης δεν ήταν η μόνη αιτία, και στη συνέχεια θα αναφερθούμε αναλυτικά στις συνθήκες που επέτρεψαν την εμφάνιση μιας αντιεθνικιστικής στάσης. Η επανάσταση του Οκτώβρη όμως ήταν πολύ σημαντική, καθώς παρουσίαζε τον σοσιαλισμό ως άμεσα εφικτό και συνέβαλε καίρια στη δημιουργία ενός μαζικού σοσιαλιστικού κόμματος. Αναφορές στην καταλυτική της επιρροή καταγράφονται σε απομνημονεύματα και χρονικά του ελληνικού εργατικού και σοσιαλιστικού κινήματος (Μπεναρόγια, 1986: 100, 112, 122· Κορδάτος, 1972: 292-293· Δημητρίου, 1985: 313· Νούτσος, 1992: 190-191).

Στο άρθρο αυτό λοιπόν θα παρουσιάσω μία από τις πτυχές του πολύπλευρου φαινομένου που ήταν η ανάδυση της κομμουνιστικής πολιτικής στην Ελλάδα. Πρώτα θα εξεταστεί η ανάπτυξη των διεθνιστικών αντιπολεμικών θέσεων και δραστηριοτήτων της ριζοσπαστικής σοσιαλιστικής Αριστεράς· έπειτα θα επιχειρήσω να τοποθετήσω αυτές τις εξελίξεις στα συμφραζόμενα των προηγούμενων αναζητήσεων των Ελλήνων σοσιαλιστών και θα τονιστεί ο βαθμός στον οποίο η αντιεθνικιστική στάση αποτέλεσε μία σημαντική ρήξη με το παρελθόν. Τέλος, θα προσπαθήσω να προσδιορίσω τους παράγοντες που συνέβαλαν σ' αυτή την πορεία κατά τη δεκαετία του 1910 και έκαναν δυνατή τη γόνιμη επιρροή της Ρώσικης Επανάστασης.

2. Σύμφωνα με τη Dimou (2009: 315-321) ένας σημαντικός λόγος για την καθυστερημένη ανάπτυξη του σοσιαλισμού στην Ελλάδα ήταν η ιδιαίτερη ισχύς και η συντηρητική φύση του εθνικισμού στην ελληνική περίπτωση, μαζί με τη μάλλον εύκολη ενσωμάτωση των διανοουμένων σε πελατειακά δίκτυα.

3. Για τον ελληνικό εθνικισμό βλ. Έλλη Σκοπετέα (1988), Antonis Liakos (2008: 201-236) Γιάννης Γιαννουλόπουλος (1999).

Ενάντια στον πόλεμο και τον εθνικισμό: 1912–1924

Ένας σημαντικός παράγοντας που συνέβαλε στην ανάπτυξη του διεθνισμού στο ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα τη δεκαετία του 1910 ήταν η κυρίαρχη εβραϊκή σύνθεση της Φεντερασιόν. Η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης, που αποτελούσε και την πλειονότητα του πληθυσμού της πόλης, δεν ταυτιζόταν με κανέναν από τους εθνικισμούς των βαλκανικών κρατών που διεκδικούσαν τη Μακεδονία πριν το 1912. Μετά τους Βαλκανικούς η εβραϊκή κοινότητα ανακάλυψε ότι η θέση της είχε χειροτερευθεί: δεν ήταν πια η μεγαλύτερη και οικονομικά ισχυρότερη κοινότητα μιας μεγάλης πόλης με εκτεταμένη ενδοχώρα σε μια πολυεθνική αυτοκρατορία, αλλά μία εθνοτική και θρησκευτική μειονότητα σε ένα εθνικό κράτος. Η «ελληνοποίηση» της ασφαλώς δεν μπορούσε να γίνει ακαριαία. Δεν είναι εδώ ο χώρος για να αναφερθούμε στις ποικίλες ιδεολογικές αναζητήσεις στο εσωτερικό της, οι οποίες συνδέονταν με διαφορετικές εννοιολογήσεις της εβραϊκής ταυτότητας (συμπεριλαμβανομένου του εθνικιστικού σχεδίου του σιωνισμού).⁴ Η Φεντερασιόν από την πλευρά της υποβάθμιζε προγραμματικά τους (ισχυρούς) κοινοτικούς δεσμούς προς όφελος της ταξικής αλληλεγγύης και επιδίωκε την ένωση των Οθωμανών εργατών όλων των εθνικών κοινοτήτων, ακολουθώντας τον δρόμο που είχε χαράξει το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα της Αυστροουγγαρίας (Λιάκος, 1985: 22-27).

Τον Οκτώβριο του 1912, ενώ ξεκινούσε ο Πρώτος Βαλκανικός Πόλεμος, η εφημερίδα της Φεντερασιόν δημοσίευσε τη *Διακήρυξη των σοσιαλιστών της*

Τουρκίας και των Βαλκανίων ενάντια στον πόλεμο, ασκώντας κριτική τόσο στους βαλκανικούς εθνικισμούς όσο και στους Νεότουρκους, και προτείνοντας τη δημιουργία μιας Βαλκανικής Δημοκρατικής Ομοσπονδίας, στα χνάρια παλιότερων επεξεργασιών των Βουλγάρων και των Σέρβων σοσιαλιστών (Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, 1989: 120· Νούτσος, 1992: 482-483). Από την άλλη πλευρά, οι σοσιαλιστές της Παλαιάς Ελλάδας δεν πρόβαλαν αντιρρήσεις σε αυτό που θεωρούνταν καθολικά ένας απελευθερωτικός πόλεμος, παρότι κάποια κείμενα αφηρημένης καταδίκης των πολέμων είχαν δημοσιευτεί νωρίτερα σε έντυπα που εξέδιδαν.⁵ Μετά το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων, συναντά κανείς ορισμένα κριτικά σχόλια στις σοσιαλιστικές εφημερίδες (επιστολή Ι. Νταφώτη [1913] *Έρευνα* 6: 58-60). Ουσιαστικά όμως, ένας αντιπολεμικός λόγος αναπτύχθηκε στην Αθήνα μόνο απέναντι στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Στην Ελλάδα, όπως και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, ο Α΄ Παγκόσμιος διαίρεσε τους σοσιαλιστές, αλλά όχι μόνο αυτούς: ο Δικασμός αποτέλεσε ένα είδος εμφυλίου πολέμου χαμηλής έντασης ανάμεσα στο βενιζελικό και αντιβενιζελικό μπλοκ, με επίδοκο μεταξύ άλλων τη συμμετοχή της χώρας στον πόλεμο (Leontaritis, 1974· Μαρκέτος, 1995· Μαυρογορδάτος, 2015· Χατζηιωσήφ, 1999: 9-39). Οι πιο γνωστοί σοσιαλιστές και σοσιαλίζοντες πολιτικοί και διανοούμενοι της Παλαιάς Ελλάδας (Παπαναστασίου και Κοινωνιολόγοι, Δρακούλης, Γιαννιός, Χατζόπουλος, Θεοτόκης) υποστήριξαν την είσοδο στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ: οι περισσότεροι ενσωματώθηκαν στην πορεία πλήρως στο μπλοκ του βενιζελισμού ως το πιο προοδευτικό κομμάτι του (Νούτσος, 1992: 482-483· Μαρκέτος, 1995).⁶ Από

4. Βλ. Πάρις Παπαμίχος-Χρονάκης (2011), για τα ιδεολογικά και πολιτικά ρεύματα στην εβραϊκή κοινότητα και τον τρόπο με τον οποίο συνδύαζαν κοινοτικές και ταξικές ταυτότητες. Ο Η. Sükrü İlicak (2002: 115-146) τονίζει τη σημασία που είχαν για τις θέσεις και τις δραστηριότητες της Φεντερασιόν τα συμφραζόμενα που συνιστούσαν οι συγκρούσεις στο εσωτερικό της εβραϊκής κοινότητας.

5. Βλ. π.χ. *Εφημερίς των εργατών* (30 Ιουνίου 1910) στο Λεονταρίτης (1979).

6. Η Δίμου (2009: 341-342) εντάσσει την περίπτωση τους σε μια παράδοση του 19ου αιώνα «εξημέρωσης των ριζοσπαστών διανοουμένων» από το ελληνικό πολιτικό σύστημα.

την άλλη πλευρά, η Φεντερασιόν υιοθέτησε από την πρώτη στιγμή μια ξεκάθαρη αντιπολεμική θέση, και στις πρώτες εκλογές του 1915 δεν δίστασε να συμμαχήσει με τους βασιλικούς που τάσσονταν υπέρ της ουδετερότητας. Κάποιοι ριζοσπάστες σοσιαλιστές της Παλαιάς Ελλάδας συμάχησαν με τη Φεντερασιόν ακριβώς στη βάση της αντίθεσης στον πόλεμο, και λίγο πολύ αυτή ήταν η συμμαχία που ίδρυσε το ΣΕΚΕ τρία χρόνια μετά (Μπεναρόγια, 1986: 87-91· Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, 1989· Νούτσος, 1992: 482-483).

Εννοείται ότι μεσολάβησαν διάφορα άλλα επεισόδια μέχρι να ιδρυθεί το ΣΕΚΕ: (1) ο Βενιζέλος προσπάθησε να χειραγωγήσει τη ριζοσπαστική Αριστερά (όποτε δεν την καταδίωκε για αντιπολεμική προπαγάνδα [Μπεναρόγια, 1986: 94, 98· Νούτσος, 1992: 341]) ώστε να την πείσει να εκπροσωπήσει τα ελληνικά εθνικά συμφέροντα στη συνδιάσκεψη των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων των χωρών της Αντάντ (Λεονταρίτης, 1979) και (2) η ομάδα του Γιαννιού υποστήριξε την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο.

Παρ' όλα αυτά, η ριζοσπαστική Αριστερά διατήρησε την αυτονομία της από τον βενιζελισμό και πήρε μέρος στις πρωτοβουλίες ένωσης των σοσιαλιστικών ομάδων της Ελλάδας (Νούτσος, 1997). Ο Γιαννιός και οι οπαδοί του αποτέλεσαν τη δεξιά πτέρυγα του ιδρυτικού συνεδρίου του ΣΕΚΕ το 1918: αυτή φάνηκε αρκετά ισχυρή για να περάσει τις θέσεις της για την αναγκαιότητα της εθνικής άμυνας και την ορθότητα των αμυντικών πολέμων, αλλά όχι και για να ελέγξει το κόμμα και να επιβάλει γενικότερα τις απόψεις της. Τελικά η ομάδα του Γιαννιού αποφάσισε να εγκαταλείψει το νέο κόμμα λίγο πριν το τέλος του ιδρυτικού του συνεδρίου (ΚΚΕ, 1982). Εύγλωττη για ένα από τα πεδία της διαφωνίας τους ήταν η επιλογή του Γιαννιού να φορέσει τη στολή του αξιωματικού του ελληνικού στρατού για να ανακοινώσει την αποχώρησή τους. (Μπεναρόγια, 1986: 122)

Σε αυτό το πρώτο συνέδριο του ΣΕΚΕ, αμέσως μετά το τέλος του Α' Παγκοσμίου

Πολέμου, υπήρχε μία αξιόλογη πτέρυγα αντιπροσώπων που επέμεινε στην καταδίκη όλων των πολέμων, αφού όλοι γίνονται χάριν των συμφερόντων της άρχουσας τάξης και αφού η εμπειρία του Μεγάλου Πολέμου είχε δείξει ότι δεν ήταν πια δυνατό να διακρίνει κανείς ανάμεσα σε αμυντικούς και επιθετικούς πολέμους (ΚΚΕ, 1982: 82-85). Προφανώς ως σημείο αναφοράς είχαν απευθείας την Οκτωβριανή Επανάσταση, αφού ελάχιστες ήταν οι επαφές που είχαν οι Έλληνες σοσιαλιστές με το αντιμιλιταριστικό κίνημα του Τσίμερβαλντ του 1915-17 (Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, 1989: 195-204). Αυτό που τους ενέπνεε ήταν το παράδειγμα των επαναστατών που (θεωρούνταν ευρέως ότι) έχτιζαν την πρώτη σοσιαλιστική κοινωνία στην ιστορία μετατρέποντας τον πόλεμο σε εμφύλιο (ΚΚΕ, 1982: 83)

Η απήχηση του μπολσεβικισμού στο ΣΕΚΕ αυξήθηκε μετά την ίδρυση της Τρίτης Διεθνούς το 1919. Το ζήτημα της προσχώρησης σ' αυτό το νέο διεθνές επαναστατικό κέντρο κυριάρχησε στις εσωκομματικές συζητήσεις μέχρι τη «μπολσεβικοποίηση» του κόμματος το 1924. Η προσχώρηση στην Τρίτη Διεθνή ήταν στενά συνδεδεμένη με την ανάδυση ενός νέου τρόπου να φαντάζεται κανείς την παγκόσμια επανάσταση. Σημαντικό για το θέμα που εξετάζουμε εδώ είναι ότι ανάμεσα στους 21 όρους που έθετε η Κομμουνιστική Διεθνή στα σοσιαλιστικά κόμματα που ήθελαν να γίνουν μέλη της περιλαμβανόταν η αποκάλυψη του σοσιαλ-πατριωτισμού και του σοσιαλ-ειρηνισμού, «μια ξεκάθαρη στάση στο ζήτημα των αποικιών και των καταπιεσμένων εθνών» με την «υποστήριξη κάθε απελευθερωτικού κινήματος» και, φυσικά, η αποδοχή ως δεσμευτικών όλων των αποφάσεων της Εκτελεστικής Επιτροπής της Κομμουντέρν. Πρακτικά οι πιο ενθουσιώδεις υποστηρικτές της μπολσεβικοποίησης του ΣΕΚΕ υποστήριζαν και μια πιο δραστήρια αντίθεση στον εθνικισμό και στον πόλεμο, επιχειρηματολογώντας, για παράδειγμα, για το ότι η αστική «Πατρίς» δεν ήταν τίποτε άλλο παρά η αστική τάξη και τα συμφέροντά της (McDermott και

Agnew, 1996: 226-228· Νούτσος, 1997: 160· Παλούκης, 2007α: 23-39· Παλούκης, 2007β: 113-130).

Πολύ σύντομα οι αρχικές θέσεις του ΣΕΚΕ περί εθνικής άμυνας ανακλήθηκαν (Νούτσος, 1997: 148· ΚΚΕ, 1974: 64-65). Ωστόσο το νέο κόμμα δεν υιοθέτησε αμέσως μια ανοικτά αρνητική στάση απέναντι στη Μικρασιατική Εκστρατεία. Αρχικά, περιορίστηκαν σε μια αφηρημένη αντιπολεμική ρητορική και μπορεί να εντοπίσει κανείς σε κάποιες περιπτώσεις την παθητική αποδοχή μιας εκστρατείας που θα απελευθέρωνε καταπιεσμένους ελληνικούς πληθυσμούς (Σταυρίδης, 1953: 23-26· Carabott, 1992: 99-118). Όμως το 1920 αποφάσισαν να εσιτιάσουν την πρώτη τους προεκλογική εκστρατεία στο αίτημα να τελειώσει ο πόλεμος και η παρατεταμένη επιστράτευση, επιτιθέμενοι στους «πατριδοκάπηλους» και απαιτώντας γενική αμνηστία για λιποτάκτες και ανυπότακτους. Οι διαδηλώσεις τους σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη συγκέντρωσαν μεγάλα πλήθη που φώναζαν συνθήματα ενάντια στον πόλεμο και

μετά τις εκλογές εκτίμησαν ότι η καλή τους επίδοση σ' αυτές οφειλόταν ιδίως στα αντιπολεμικά τους συνθήματα (Μπεναρόγια, 1986: 140-141· Σταυρίδης, 1953: 37-39· ΚΚΕ, 1974: 124-125, 142-157· Καρπόζηλος, 2003: 97-113).

Όταν η νέα αντιβενιζελική κυβέρνηση δεν έβαλε τέλος στη Μικρασιατική Εκστρατεία αλλά αντιθέτως την κλιμάκωσε αφήνοντας το μονοπώλιο του αντιπολεμικού λόγου στους σοσιαλιστές, το ΣΕΚΕ με τα εργατικά σωματεία που επηρέαζε οργάνωσε διαδηλώσεις ενάντια στον πόλεμο και στην αύξηση που αυτός προκαλούσε στις τιμές των προϊόντων. Μία από αυτές τις συγκεντρώσεις, στον Βόλο εξελίχθηκε σε μικρή εξέγερση που κατεστάλη βίαια, ενώ και στο Αγρίνιο σημειώθηκαν ταραχές (Μπεναρόγια, 1986: 142-144· Σταυρίδης, 1953: 48-50· Στίνας, 1985: 37, 52-53· Μαρκέτος, 1995: 442· Μαρκέτος, 2000: 65-87). Στους μήνες που ακολούθησαν, το ΣΕΚΕ ανέβασε τους τόνους της αντιπολεμικής ρητορικής του, επισημαίνοντας ότι «ο ελληνικός στρατός παίζει τον πρόστυχο και

κυδαίο ρόλο μισθοφόρου», πολεμώντας για «τα συμφέροντα της αγγλογαλλικής πλουτοκρατίας» και επομένως «οι Έλληνες εργάτες και αγρότες δεν έχουν καμιά δουλειά στη Μικρά Ασία» (*Εργατικός Αγών*, 10.1.1921, 14.3.1921).⁷ Δεν πρέπει να μας διαφύγει ότι από τον λόγο του απουσίαζε κάθε αναφορά στους ελληνικούς πληθυσμούς της Μικράς Ασίας (Αγτζίδης, 2014: 61-85). Ασφαλώς οι θέσεις του ΣΕΚΕ επηρεάζονταν από τη σοβιετική πολιτική υπέρ των εθνικών κινημάτων που έρχονταν σε σύγκρουση με τον αγγλικό και τον γαλλικό ιμπεριαλισμό στη Μέση Ανατολή (Gökay, 2006). Την άνοιξη του 1921 ο εκδότης του Ριζοσπάστη διώχθηκε για τα αντιπολεμικά άρθρα του, ενώ μπράβοι και αστυνομικοί κατέστρεψαν τα γραφεία της Κομμουνιστικής Ένωσης (Σταυρίδης, 1953: 55· Παλούκης, 2015: 63). Ακόμα κι όταν η δεξιά πτέρυγα του ΣΕΚΕ επικράτησε εσωκομματικά τον Φεβρουάριο του 1922, τόνισε κι αυτή την ανάγκη μιας συστηματικής προπαγάνδας ενάντια στον πόλεμο, τον εθνικισμό και τον ιμπεριαλισμό (Νούτσος, 1997: 33, 175-176).

Τους τελευταίους μήνες πριν την καταστροφή, η στάση των αντιβενιζελικών κυβερνήσεων απέναντι σε κάθε είδους αντιπολίτευση σκλήρυνε. Τα μέλη της Κεντρικής Επιτροπής του ΣΕΚΕ κατηγορήθηκαν για εσχάτη προδοσία και φυλακίστηκαν, μαζί με τους ηγέτες της αριστερής πτέρυγας των βενιζελικών που είχαν δημοσιεύσει το Δημοκρατικό Μανιφέστο (Μπεναρόγια, 1986: 156-157· Σταυρίδης, 1953: 79· Μαρκέτος, 1995: 447-473). Συγχρόνως, το κράτος προσπάθησε να καταστείλει την κομμουνιστική αντιπολεμική προπαγάνδα στο μέτωπο. Η προπαγάνδα αυτή

δεν είχε ξεκινήσει πριν το καλοκαίρι του 1921 και φαίνεται ότι η ηγεσία του ΣΕΚΕ δεν είχε πάρει ζεστά το θέμα της προώθησης της αντιπολεμικής δράσης μεταξύ των στρατιωτών. Ήταν κυρίως η αριστερή πτέρυγα του κόμματος που ήταν υπεύθυνη για την οργάνωση κομμουνιστικών δικτύων στο μέτωπο και στα μετόπισθεν της Μικράς Ασίας. Διακινούσαν εφημερίδες και φυλλάδια, εξέδιδαν παράνομες αντιπολεμικές εφημεριδούλες και βοηθούσαν τους χιλιάδες λιποτάκτες να κρυφτούν ή να γυρίσουν στην Ελλάδα· δεν επιχειρήσαν πάντως, να σαμποτάρουν πιο άμεσα την πολεμική προσπάθεια (Σταυρίδης: 56-67, 79· Λιβιεράτος, 1985: 91· Carabott, 1992: 99-118· Παλούκης, 2015: 63, 65, 72· Στίνας, 1985: 41, 51, 55-58· Μπόλαρης, 2008: 51-55). Έχει υποστηριχθεί ότι η κομμουνιστική αντιπολεμική προπαγάνδα ευθύνεται για το χαμηλό ηθικό του ελληνικού στρατού και άρα για την ήττα του. Το ηθικό του στρατού όμως δεν θα μπορούσε να είναι υψηλό, ακόμα κι αν οι κομμουνιστές δεν αμφισβητούσαν τον ελληνικό εθνικισμό και τους στόχους του ελληνoturκικού πολέμου: το μέτωπο στα 1921-22 βρισκόταν σε εχθρικά εδάφη, πολύ μακριά από τις περιοχές της Μικράς Ασίας που κατοικούσαν Έλληνες· ο ελληνικός στρατός μετά την αποτυχία της προέλασης στην Άγκυρα είχε χάσει την πρωτοβουλία των κινήσεων και περιέμενε για μήνες την επίθεση εθνικιστών του Κεμάλ· πολλοί στρατιώτες πολεμούσαν σχεδόν αδιάκοπα από το 1912· οι αξιωματικοί ήταν διαιρεμένοι σε υποστηρικτές των βενιζελικών και των αντιβενιζελικών.⁸

Μετά το τέλος του πολέμου, οι κομμουνιστές που γύρισαν απ' το μέτωπο οργάνωσαν το κίνημα των «Παλαιών

7. Η επίσημη εβδομαδιαία εφημερίδα του ΣΕΚΕ δημοσίευε σε κάθε φύλλο της, πρακτικά μέχρι το τέλος του ελληνoturκικού πολέμου, ένα χρονογράφημα για τον πόλεμο ή τις συνέπειές του στους απλούς ανθρώπους. Άλλα κομμουνιστικά έντυπα, όπως *Η Νεολαία* δημοσίευαν αντιπρωκικά ποιήματα για τους νεκρούς στο μέτωπο και άρθρα που υπονόμωσαν την έννοια των αναγκαίων θυσιών για την πατρίδα (*Η Νεολαία* [1.8.1921]).

8. Ο εξωμότης Σταυρίδης τονίζει λίγα χρόνια μετά τον Εμφύλιο τον ρόλο που έπαιξαν οι κομμουνιστές στην υπονόμωση του ηθικού του στρατού (Σταυρίδης, 1953: 62-63, 81-82). Αντίθετα οι Ιωάννης Πασσάς και Αναστάσιος Παπούλας επικεντρώνονταν στο ζήτημα των πολιτικών διαφωνιών μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών αξιωματικών (Πασσάς και Παπούλας, 1925).

Πολεμιστών». Σε αυτό το νέο κοινωνικό κίνημα η πάλη για τη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης των λαϊκών νοικοκυριών που είχαν πληγεί σοβαρά από τον πόλεμο, συνδυάστηκε με μία σφοδρή αντιμιλιταριστική και αντιπολεμική ρητορική. Σε αντίθεση με πολλά κινήματα βετεράνων του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου σε άλλες χώρες που είχαν έναν σαφώς ακροδεξιό χαρακτήρα, το ελληνικό κίνημα ήταν ρητά μη πατριωτικό και διακήρυξε ότι πατούσε σε «μια γενική απέχθεια και μίσος εναντίον του πολέμου και του στρατού». Οι Παλαιοί Πολεμιστές γνώρισαν πρωτόγνωρη επιτυχία, μέχρι να τους διαλύσει η δικτατορία του Πάγκαλου το 1925. Παράλληλα, η απήκηση των κομμουνιστικών ιδεών αυξανόταν στα σωματεία των αναπήρων και των «θυμάτων του πολέμου» από το 1921 και μετά, και πάλι στη βάση ενός συνδυασμού υλικών αιτημάτων και αντιπολεμικής-αντιεθνικιστικής πολιτικοποίησης (Συλλογική, 2008: 18-19· Λιβιεράτος, 1985: 91-96· Παλούκης, 2015: 97-121).

Αυτή η νέα γενιά κομμουνιστών ενίσχυσε την αριστερή πτέρυγα του κόμματος. Η τελευταία πράξη της μπολσεβικοποίησης παίχτηκε στο Συνέδριο του Νοεμβρίου του 1924, οπότε και αποφασίστηκε το ΣΕΚΕ (Κ) να μετονομαστεί σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, να εφαρμόσει τους 21 όρους της Κομιντέρν και να γίνει πλήρες μέλος της. Υπήρχε όμως ένα μείζον εμπόδιο, στο οποίο επικεντρώθηκε η συζήτηση στο συνέδριο: η υποχρέωση του ΚΚΕ να αποδεχτεί τις θέσεις της Βαλκανικής Κομμουνιστικής Ομοσπονδίας για την εθνική ανεξαρτησία του μακεδονικού και του θρακικού λαού σε μια μελλοντική Βαλκανική Ομοσπονδία. Καθώς στην Ελλάδα δεν είχε αναπτυχθεί εθνοκοσμοελευθερωτικό κίνημα των Σλαβομακεδόνων με αίτημα την ανεξαρτησία ή την αυτονομία, προφανώς θα ήταν πιο αποτελεσματικό για το ΚΚΕ να αγωνιστεί για ίσα δικαιώματα και ενάντια σε κάθε εθνική καταπίεση των σλαβόφωνων κατοίκων των Νέων Χωρών. Άλλωστε, η εγκατάσταση 600.000 Ελλήνων προσφύγων από τη

Μικρά Ασία στην ελληνική Μακεδονία και Θράκη είχε αλλάξει εντελώς και ανεπίστρεπτα την εθνολογική σύνθεση των περιοχών αυτών και έκανε χωρίς νόημα κάθε συζήτηση περί ανεξαρτησίας τους. Παρόλο που τα σημεία αυτά είχαν επισημανθεί από στελέχη του κόμματος όπως ο Κορδάτος και ο Θ. Αποστολίδης, στο Πέμπτο Συνέδριο της Τρίτης Διεθνούς το 1924 (όπως και στη Συνδιάσκεψη της Βαλκανικής Κομμουνιστικής Ομοσπονδίας το 1921) επικράτησαν τα επιχειρήματα των Βούλγαρων κομμουνιστών σχετικά με τη συγκεκριμένη μορφή που θα έπαιρνε στα Βαλκάνια η συμμαχία των κομμουνιστών με τις εθνικές μειονότητες ενάντια στις αστικές τάξεις κάθε έθνους-κράτους.

Έτσι, στο συνέδριο του 1924, παρά τη διαφωνία της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, παρά την αρνητική αντίδραση των οργανώσεων του κόμματος στη Μακεδονία και τον προφανή αρνητικό αντίκτυπο που θα είχε στην απήκηση του κόμματος μία θέση υπέρ της ανεξαρτησίας της Μακεδονίας και της Θράκης, η πλειοψηφία των συνέδρων αποφάσισε να την υιοθετήσει. Υπό την πίεση και των αντιπροσώπων της Κομιντέρν, η θέση αυτή θεωρήθηκε ως αναγκαία προϋπόθεση της μπολσεβικοποίησης τόσο από την άποψη της πάλης ενάντια στον ελληνικό σοβινισμό, όσο και από την άποψη της εφαρμογής των αποφάσεων του διεθνούς κέντρου της κομμουνιστικής επανάστασης. Το κύριο κριτήριο της Τρίτης Διεθνούς όσον αφορά την περίπτωση της Μακεδονίας ήταν το πώς θα δημιουργούνταν καλύτερες προοπτικές για την παγκόσμια επανάσταση: έτσι, το μικρό ελληνικό κόμμα και οι δυνατότητές του να γίνει ηγεμονικό στη χώρα του θυσιάστηκαν στις ανάγκες του πιο σημαντικού Βουλγαρικού Κομμουνιστικού Κόμματος. Η καταστολή του ΚΚΕ από το κράτος στα χρόνια που ακολούθησαν (και ουσιαστικά μέχρι το 1974) νομιμοποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό με τον ισχυρισμό ότι οι κομμουνιστές επιδίωκαν την απόσχιση της Μακεδονίας από το ελληνικό κράτος (Ελεφάντης, 1999: 38-48· Παπαπαναγιώτου, 1992· Δάγκας και

Λεοντιάδης, 1997· Αναστασόπουλος, 2007· Παλούκας, 2007· *Το τρίτο έκτακτο συνέδριο του ΣΕΚΕ (Κ)*, 1991).

Τέλος, μια ολοκληρωμένη πραγμάτευση του θέματος δεν πρέπει να παραλείπει το γεγονός ότι ο ελληνικός εθνικισμός αμφισβητήθηκε καίρια από τους μαρξιστές και στο πεδίο της ιστοριογραφίας και του εθνικού αφηγήματος που αυτή κατασκεύαζε. Το 1924 ο Γιάνης Κορδάτος, πρώην γραμματέας του ΣΕΚΕ δημοσίευσε μία ιστορία της επανάστασης του 1821 που έδινε έμφαση στις κοινωνικές της διαστάσεις και την ερμήνευε ως κατά βάση αστική επανάσταση. Το βιβλίο του αντιμετωπίστηκε από συντηρητικούς και φιλελεύθερους διανοούμενους ως το επιστημονικό αντίστοιχο της αντιπατριωτικής πολιτικής δράσης των κομμουνιστών και αποτέλεσε σημαντικό ορόσημο στην πάλη των ιδεών κατά τον Μεσοπόλεμο (Κορδάτος, 1924).

Μια τομή στον ελληνικό ριζοσπαστισμό

Μέχρι εδώ η ιστορία αυτή γενικά έχει ειπωθεί, αν και μάλλον όχι από αυτή τη συγκεκριμένη οπτική γωνία. Αυτό που δεν έχει τονιστεί επαρκώς είναι ο βαθμός στον οποίο η αντιεθνικιστική στάση του ΣΕΚΕ συνιστούσε μία σημαντική τομή με τις ριζοσπαστικές παραδόσεις στη χώρα. Θεωρείται ίσως αυτονόητο ότι υπάρχει μια άμεση συνέχεια με την κριτική των παλιότερων σοσιαλιστών διανοουμένων στη Μεγάλη Ιδέα, μία κριτική που ουσιαστικά αντιμετωπίζεται ως συνεκτική, σταθερή και χωρίς προβληματικά σημεία.

Είναι αλήθεια ότι οι πρώτοι στην Ελλάδα που έκαναν μια ριζοσπαστική κριτική του εθνικισμού ως ιδεολογίας ήταν οι πρώτοι σοσιαλιστές στις δεκαετίες του 1880 και του 1890. Έπρεπε να ακολουθήσουν αυτό το μονοπάτι για να δημιουργήσουν τον αναγκαίο ιδεολογικό και πολιτικό χώρο για μια λαϊκή πολιτική βασισμένη σε ταξικές ταυτότητες και ταξικά συμφέροντα. Ο Σταύρος Καλλέρ-

γης, ο ηγέτης της κύριας σοσιαλιστικής ομάδας στην Αθήνα τη δεκαετία του 1890, έγραφε ότι υπάρχουν μόνο δύο έθνη: «το έθνος των πτωχών πασχόντων εργατών και το έθνος των πλουσίων ευγενών παχυδέρμων» και οι εργάτες έπρεπε να θεωρούν κάθε φτωχό άνθρωπο αδελφό και ομοεθνή τους (*Σοσιαλιστής*, Νοέμβριος 1892, 7.7.1892, Ιούλιος 1893). Άλλα άρθρα στην εφημερίδα τους αντιμετώπιζαν τη Μεγάλη Ιδέα ως μέρος των «ψευδών των πολιτευομένων» (*Σοσιαλιστής*, 29.7.1890) και ο τυπικός μακροπρόθεσμος στόχος της «ενώσεως και αδελφοποιήσεως πάντων των εθνών» ήταν παρών σε όλες τις διακηρύξεις τους (Καλλέργης, 1995: 77-79). Στην ίδια γραμμή, ο Πλάτων Δρακούλης αμφισβητούσε επίσης την ορθότητα του πατριωτισμού και προπαγάνδιζε τον «κοσμοπολιτισμό», ενώ προσπάθησε να μεσολαβήσει για μια συμφωνία μεταξύ Ελλάδας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το 1910 (*Ακρόπολις*, Απρίλιος 1896 *Καιροί*, 27.1.1910· Καραφουλίδου, 2011: 417-418). Είναι τέλος ενδεικτικό ότι στον πρώτο σημαντικό δημόσιο διάλογο για τον μαρξισμό στην Ελλάδα, που έγινε μεταξύ νέων δημοτικιστών διανοουμένων στα 1907-1909, το αντισοσιαλιστικό στρατόπεδο αυτοαποκλήθηκε «νατισιοναλιστές» και επικεντρώθηκε στην υπεράσπιση του έθνους (και της φυλής) απέναντι σε ό,τι θεωρήθηκε αποδόμησή του από τους μαρξιστές (Σταυρίδης-Πατρικίου, 1976· Καραφουλίδου, 2011: 403· Αδαμοπούλου, 2017: 488 κ.ε.).

Ωστόσο, ο Καλλέργης κατέβηκε ως εθελοντής στην Κρητική Επανάσταση του 1896 και πολέμησε στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, ενώ το 1912 ζήτησε την υποστήριξη των Ευρωπαίων σοσιαλιστών στην ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα: μόνο όταν επιλύονταν τα ανοιχτά εθνικά ζητήματα θα μπορούσαν οι λαοί να αγωνιστούν για την «αληθή ελευθερία» (Καλλέργης, 2010: 239, 267-269). Φυσικά εντοπίζεται εδώ μία αλλαγή στις ιδέες του περί πατριωτισμού, αλλά όχι τόσο μεγάλη όσο φαίνεται εκ πρώτης όψεως. Η αρθρο-

γραφία στην εφημερίδα που έβγαζε η ομάδα του Καλλέργη στην Αθήνα έδινε έμφαση όχι τόσο στις άμεσες επιθέσεις στον πατριωτισμό, όσο στον πειρατισμό με τρόπους να αξιοποιηθεί αυτός για επιθέσεις στους καπιταλιστές. Οι «πλουτοκράτες» κατηγορούνταν τόσο ως «οι πραγματικοί προδότες της πατρίδας» όσο και ως δημιουργοί μιας κοινωνίας στην οποία τα υψηλά ιδανικά, στα οποία συμπεριλαμβανόταν ο πατριωτισμός, επισκιάζονταν από τη λατρεία του χρήματος (Σοσιαλιστής, Μάιος/Ιούνιος 1893· Καλλέργης, 2010: 249-250). Δεκαπέντε χρόνια μετά, ο πολιτικός λόγος του Παπαναστασίου, ακολουθώντας τις επεξεργασίες του Bernstein, θα βασιζόταν σε επιχειρήματα αυτού που αποκλήθηκε «προλεταριακός πατριωτισμός», μιας προοδευτικής και μη πολεμοχαρούς διατύπωσης της εθνικής ιδεολογίας (Μαρκέτος, 1995: 271-281).

Άλλοι πρωτο-σοσιαλιστές αποτέλεσαν μέρος του εθνικιστικού σύμπα-

ντος με πιο άμεσο τρόπο. Η *Εφημερίς των επαγγελματιών*, που εξέδωσαν το 1891 εργάτες τυπογράφοι και σοσιαλιστές διανοούμενοι, βρισκόταν εντελώς εντός της εθνικής γραμμής όσον αφορά την εξωτερική πολιτική και τη Μεγάλη Ιδέα, ενώ υπεράσπιζε τις εθνικές παραδόσεις και έθιμα απέναντι στην εξευρωπαϊσμένη νεωτερική κουλτούρα των μεγαλοαστών (*Εφημερίς των Συντεχνιών*, 3/4.2.1891). Ο Μαρίνος Αντύπας πριν εγκατασταθεί στη Θεσσαλία είχε μια δημόσια παρουσία τη δεκαετία του 1900 ως νεαρός διανοούμενος, που συνδύαζε τις σοσιαλιστικές ιδέες με έναν αρκετά επιθετικό εθνικισμό. Είχε κι αυτός πολεμήσει ως εθελοντής στην Κρητική Επανάσταση και μετά την ήττα του 1897 ο Αντύπας ήταν ο κύριος ρήτορας σε διαδηλώσεις στην Αθήνα που κατηγορούσαν τον βασιλιά για την ήττα και ζητούσαν τη συνέχιση του πολέμου (Αντύπας, 2000· *Ακρόπολις*, 16.8.1897, 11.9.1897, 28.10.1897).

Τα σχετικά παραδείγματα μπορούν να πολλαπλασιαστούν, ειδικά για τα χρόνια της σοσιαλιστικής αναγέννησης στα 1908-1910. Μετριοπαθείς μεταρρυθμιστές διακήρυσσαν την ανάγκη και τη σημασία της φιλοπατρίας (Μουρίκης) ή υποστήριζαν την εργατική κινητοποίηση ακόμα κι όταν στρεφόταν βασικά ενάντια σε ξένους εργάτες (Π. Αραβαντινός, *Κοινωνισμός*, 7.5.1910, 16.4.1910). Η *Εφημερίς των εργατών* που εξέδιδαν μέλη του σωματίου των τυπογράφων της Αθήνας, επιτίθετο το 1910 στα «παλιά κόμματα» για την «αντεθνική» εξωτερική πολιτική τους, ενώ καλούσε σε σκληρό αγώνα κατά των Τούρκων και εγκαλούσε τους πλούσιους, μεταξύ άλλων, για το ότι μιλούσαν γαλλικά και εγκατέλειπαν τον ελληνικό πολιτισμό (*Εφημερίς των εργατών*, 10.1.1910, 17.1.1910, 25.1.1910, 8.2.1910, 24.2.1910, 16.5.1910, 27.5.1910, 8.6.1910, 22.6.1910, 30.6.1910, 28.7.1910). Η εφημερίδα *Κοινωνισμός* απέδιδε την αποτυχία των προπαθειών του βασιλιά για το Κρητικό Ζήτημα αφενός στην «ανθελληνική πολιτικήν πάντων των Δυνάμεων», αφετέρου στο ότι ο Γεώργιος πρότασσε το ατομικό συμφέρον του έναντι του εθνικού και τον καλούσε να παραιτηθεί (*Κοινωνισμός*, 11.6.1910).

Σε μερικές περιπτώσεις είναι εμφανής η επιθυμία σοσιαλιστών και σοσιαλιζόντων να αποφύγουν το άνοιγμα νέων μετώπων αμφισβητώντας ευθέως την εθνική ιδεολογία. Τις περισσότερες φορές πάντως, επρόκειτο για μια γνήσια εθνικιστική ρητορική. Όπως το έχει θέσει (αν και όχι με απόλυτη ακρίβεια) η Αυγούστα Δήμου, ο σοσιαλισμός στην Ελλάδα «ποτέ δεν δομήθηκε ως η απόλυτη αντίθεση στον εθνικιστικό λόγο» (Δίμου, 2009: 342). Κατά τη γνώμη μας η παρουσία εθνικιστικών θεμάτων και ιδεών στον πρώιμο ελληνικό σοσιαλισμό θα πρέπει να αποδοθεί στο ότι αυτός αποτελούσε κομμάτι ενός ευρύτερου ριζοσπαστικού φάσματος, με συνέπεια οι υβριδικές ιδεολογικές μορφές και οι αντιφατικές συνθέσεις να είναι αρκετά συνηθισμένες. Ο σοσιαλισμός συγκροτήθηκε σε διάλογο με προηγούμενες παραδόσεις ριζοσπαστισμού, δημοκρα-

τικές και φιλελεύθερες αλλά και κάποιες φορές αυταρχικές.⁹ Ένα βασικό στοιχείο αυτών των παλιότερων ριζοσπαστικών μορφών ήταν ο εθνικισμός: όπως και στη Γαλλία, η φιλελεύθερη-δημοκρατική Αριστερά στην Ελλάδα ήταν πατριωτική. Κρίσιμος εδώ ήταν ο ρόλος της ισχυρής κληρονομιάς της επανάστασης του 1821. Η επανάσταση που θεμελίωσε το ελληνικό κράτος, εκτός από το να καταστήσει τον εθνικισμό λαϊκή ιδεολογία και τις παραδοχές του κοινού τόπο, επιπλέον κατέστρεψε την (τουρκική) αριστοκρατία και δημιούργησε μια κοινωνική δυναμική που κατέληξε στην πρώιμη καθιέρωση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας το 1843, καθώς και στην κυριαρχία των μικρών αγροτικών κλήρων στην ύπαιθρο (Λιάκος, 1993: 558).

Με άλλα λόγια, ο εθνικισμός στην Ελλάδα εμφανιζόταν ως πολιτικό σχέδιο που μέχρι ενός σημείου συνδεόταν με τη βελτίωση της θέσης της λαϊκής πλειονότητας. Το γεγονός αυτό, μαζί με την επίδραση της εκπαίδευσης και των άλλων ιδεολογικών μηχανισμών συνέβαλε στην ενσωμάτωση του εθνικισμού και της Μεγάλης Ιδέας στην «κοινή λογική». Ένα σύνθετο αντιπολιτευτικό μοτίβο προς τις ελληνικές κυβερνήσεις ήταν η απόρριψη της εξωτερικής τους πολιτικής ως ενδοτικής ως προς τον στόχο της απελευθέρωσης των αλύτρωτων. Αυτή η ρητορική δεν χρησιμοποιούνταν μόνο από τους πιο συμβατικούς πολιτικούς και κόμματα, αλλά και από ριζοσπάστες. Ένα γνωστό παράδειγμα είναι ο Αριστείδης Οικονόμος, βουλευτής κατά τις δεκαετίες του 1870 και 1880 (Οικονόμου, 1950).

Το ίδιο ισχύει για όλες τις προεξέχουσες μορφές του δημοκρατικού ρεύματος (Γεώργιος Φιλάρετος, Ρόκκος Χοϊδός, Κλεάνθης Τριαντάφυλλος) που αναδύθηκε τη δεκαετία του 1870 (Φιλάρετος, 1924/1928· Σταμέλος, 1982· Δεμπόνος, 1984· Ποταμιάνος, 2016). Τα σχέδια για

9. Για κάποιες ιδεολογικά αμφιλεγόμενες προσωπικότητες και πολιτικές ομάδες και σε ένα πιο γενικό επίπεδο για τη διαλεκτική μεταξύ αυταρχισμού και χειραφέτησης το 1908-1910, βλ. Ποταμιάνος (2016).

μια Ανατολική Δημοκρατική Ομοσπονδία που προπαγάνδιζαν κάποιοι απ' αυτούς δεν αποτελούσαν μια διεθνιστική αμφισβήτηση εθνικισμού, αλλά ήταν κυρίως ένας πειραματισμός με εναλλακτικούς τρόπους υλοποίησης της Μεγάλης Ιδέας σε συνεργασία με τα άλλα βαλκανικά εθνικά κινήματα ενάντια στους Τούρκους (Σταυροπούλου, 1987· Τοδορον, 1995). Στη δεκαετία του 1900, επίσης, εμφανίστηκε μια νέα γενιά μη σοσιαλιστών ριζοσπαστών που χρησιμοποιούσαν εντατικά μια εθνικιστική ρητορική.

Επιπλέον, κατά τον 19ο αιώνα σταδιακά δημιουργήθηκε μία παράδοση φιλοπόλεμων λαϊκών κινητοποιήσεων. Ίσως να ήταν για πρώτη φορά το 1866–1869, στα χρόνια της Κρητικής Επανάστασης, που οι δραστηριότητες των διαφόρων μυστικών «εθνικών εταιρειών» συντονίστηκαν με τη λαϊκή κινητοποίηση στο ελληνικό κράτος. Όταν η Ελλάδα φάνηκε να χάνει την ευκαιρία να λάβει μέρος στον πόλεμο της Ρωσίας ενάντια στην Τουρκία το 1878, στην Αθήνα ξέσπασαν ταραχές και το πλήθος επιτέθηκε στα σπίτια των υπουργών (Ασπρέας, 1927: 91-92· *Εφημερίς*, 18.1.1878). Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 επιβλήθηκε σε μεγάλο βαθμό στην κυβέρνηση και τον βασιλιά από τα πλήθη που διαδήλωναν στην Αθήνα με το σύνθημα «Ζήτω ο πόλεμος» (Οικονομόπουλος, 1897). Το 1912, ακριβώς πριν τους Βαλκανικούς Πολέμους μια μεγάλη διαδήλωση υπέρ του πολέμου οργανώθηκε για να πείσει την κυβέρνηση, ενώ το 1914 διάφορα επαγγελματικά σωματεία οργάνωσαν διαδήλωση για το ζήτημα της Βόρειας Ηπείρου (Ποταμιάνος, 2011α: 907).

Ένας σημαντικός παράγοντας, που πρέπει να λάβουμε υπόψη για να ερμηνεύσουμε αυτές τις φιλοπόλεμες τάσεις, είναι ότι το ελληνικό κράτος δεν ενεπλάκη σε πόλεμο πριν το 1897 και στο λαϊκό φαντασιακό μπορούσαν να κυριαρχούν φαντασιώσεις εύκολων και ανέξοδων εθνικών θριάμβων. Η ήττα του 1897 αποδόθηκε ευρέως σε προδοσία και ούτως ή άλλως αυτός ο πόλεμος δεν κράτησε αρκετά για να νιώσουν έντονα τις συνέπειές του οι λαϊκές τάξεις (πλην

Θεσσαλίας). Σε κάθε περίπτωση, κατά τον 19ο αιώνα ο εθνικισμός και ο αλυτρωτισμός ήταν δημοφιλείς μεταξύ των εργατών, μικροαστών και αγροτών στο ελληνικό κράτος. Μόνο στη δεκαετία του 1910 έγινε δυνατό να αρθρωθεί ένα αντιεθνικιστικό πολιτικό σχέδιο και να αποκτήσει απήκηση πέρα από τα όρια μιας εξαιρετικά μικρής μειοψηφίας.

Οι μετασχηματισμοί της δεκαετίας του 1910

Η Ελλάδα μετά το 1912-13 ήταν μια διαφορετική χώρα. Η προσάρτηση ενός μέρους της Μακεδονίας, της Ηπείρου και των νησιών του Αιγαίου διπλασίασε τον πληθυσμό του κράτους. Οι Νέες Χώρες ήταν περιοχές με διαφορετικές κοινωνικές και γαιοκτηπτικές δομές, πολιτική κουλτούρα και ιστορικές εμπειρίες από την Παλαιά Ελλάδα. Εξίσου σημαντικό: σε πολλές από αυτές τις περιοχές η πλειονότητα του πληθυσμού δεν ήταν εθνοτικά Έλληνες. Για πρώτη φορά στην ιστορία του, το ελληνικό βασίλειο καλούνταν να διαχειριστεί την ύπαρξη συμπαγών και αριθμητικά σημαντικών εθνικών μειονοτήτων: ανθρώπους που συχνά δεν είχαν μόνο διαφορετική γλώσσα και θρησκεία, αλλά και διαφορετική εθνική συνείδηση. Την εκτεταμένη βία που ασκήθηκε κατά αμάχων κατά τη διάρκεια και την επαύριον των Βαλκανικών Πολέμων, την ακολούθησαν πιο διακριτικές μορφές εθνικής καταπίεσης των «Τούρκων» και των «Βούλγαρων» (Μαρκέτος, 1995: 282-296· Κωστόπουλος, 2007). Επιπλέον, το 1914 Έλληνες πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία προστέθηκαν στο εθνικό μωσαϊκό της Νέας Ελλάδας και σύντομα αναπτύχθηκαν εντάσεις μεταξύ προσφύγων και ντόπιων (Ποταμιάνος, 2011β: 283-322).

Όλες αυτές οι εξελίξεις δεν μπορούσαν παρά να οδηγήσουν σε μια επαναδιαπραγμάτευση του χαρακτήρα και των ορίων της εθνικής κοινότητας και της πολιτεϊότητας. Ποιος ήταν ξένος και ποιος ντόπιος; Σε ποιον βαθμό θα έπρεπε όσοι δεν ήταν εθνοτικά Έλλη-

νες να αντιμετωπίζονται ως ισότιμοι πολίτες; Σε ποιον βαθμό θα έπρεπε να πιεστούν να εξελληνιστούν; Μέχρι τους Βαλκανικούς Πολέμους, τα «εθνικά ιδεώδη» και η Μεγάλη Ιδέα μπορούσαν να θεωρούνται χωρίς σοβαρά προβλήματα ότι ταυτίζονταν με τον ανθρωπισμό, τη δικαιοσύνη, την ελευθερία και τη δημοκρατία. Μετά το 1912, τα «εθνικά συμφέροντα» παρουσιάζονταν συχνά να βρίσκονται σε εμφανή αντίθεση με τις αρχές όχι μόνο του σοσιαλισμού, αλλά και του κράτους δικαίου. Αυτό δεν μπορούσε παρά να επηρεάσει τον τρόπο που οι αριστεροί ριζοσπάστες έβλεπαν την εθνική ιδεολογία.

Από τους πολέμους δεν υπέφεραν μόνο οι άμαχοι των Νέων Χωρών, αλλά και τα περισσότερα λαϊκά νοικοκυριά του κράτους. Παρόλο που υπήρξαν κάποιοι που επωφελήθηκαν, σε γενικές γραμμές οι πόλεμοι σήμαιναν για τους απλούς ανθρώπους φτώχεια και δυστυχία: λίγοι ήταν αυτοί που δεν θρήνησαν την απώλεια ενός συγγενή ή φίλου ή που δεν έπρεπε να φροντίσουν έναν ανάπηρο-πολλά αρσενικά μέλη των λαϊκών νοικοκυριών έλειψαν για χρόνια από το σπίτι τους κατά τους τέσσερις πολέμους και τις πέντε επιστρατεύσεις ανάμεσα στο 1912 και το 1922. Ο πληθωρισμός και τα προβλήματα στον επισιτισμό προστέθηκαν στην απώλεια του εισοδήματος, που θα είχαν δημιουργήσει οι άντρες αν δεν ήταν απόντες. Το αποτέλεσμα ήταν η γενικευμένη πτώση του βιοτικού επιπέδου ή και η πείνα στα 1916-17.

Η εμπειρία του πολέμου άλλαξε τη στάση πολλών Ελλήνων απέναντι στη Μεγάλη Ιδέα. Σύμφωνα με τον Δρακούλη, το 1914 πολλά άτομα των «κατώτερων τάξεων», με τα οποία συζήτησε, ένιωθαν ότι μόνο οι πλούσιοι είχαν κερδίσει από τις θυσίες που είχαν κάνει οι απλοί άνθρωποι και δήλωναν ότι δεν ήταν πρόθυμοι να πολεμήσουν ξανά (1914. *Έρευνα* 7, 1-4). Το 1915 είκοσι νέοι εργάτες που παρακολουθούσαν νυχτερινά μαθήματα στο Ωδείο του Πειραιά ζήτησαν να σταματήσουν να διδάσκονται πατριωτικά τραγούδια (*Εστία*, 11.1.1915). Ακόμα και κατά τη διάρκεια

των Βαλκανικών Πολέμων, στην αρχή ακόμα της «πολεμικής δεκαετίας» σημειώθηκε ένα σημαντικό κύμα λιποταξίας. Η αντίθεση των αντιβενιζελικών στον πόλεμο το 1915-1920 συνέβαλε στην αύξηση της δημοφιλίας τους. Όταν το 1917 η Ελλάδα μπήκε στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων δυσκολεύτηκε πολύ να πείσει τους στρατιώτες να πολεμήσουν στο μακεδονικό μέτωπο. Στα 1920-22 πολλαπλασιάστηκε ο αριθμός όσων απέφευγαν να στρατολογηθούν ή λιποτακτούσαν από τον στρατό, φτάνοντας τους 50.000 (Μαρκέτος, 1995: 281-2, 434, 438, 445). Με λίγα λόγια, παρά τη νικηφόρα έκβαση των Βαλκανικών και του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, παρά τη δόξα και τα εδάφη που κέρδισε το έθνος, στα 1918 ο πόλεμος δεν ήταν πια μια δημοφιλής υπόθεση και η θέση του ΣΕΚΕ υπέρ της ειρήνης και της αποστράτευσης εξέφραζε τις επιθυμίες της πλειονότητας. Χαρακτηριστικά, τα πατριωτικά θεατρικά έργα παίζονταν τώρα πιο σπάνια στα λαϊκά θέατρα σε σύγκριση με το 1910-1912 (Δελβερούδη, 2008: 237-299).

Ωστόσο οι ριζοσπάστες σοσιαλιστές δεν ήταν οι μόνοι που επικείμεναν να εκφράσουν τη δυσαρέσκεια με τους πολέμους και την αντίθεση στη συνέχισή τους. Το κομμάτι της ελίτ που υποστήριζε τον βασιλιά και την αντίθεσή του στην είσοδο της Ελλάδας στον παγκόσμιο πόλεμο δεν δίστασε να κινητοποιήσει τις λαϊκές τάξεις κατά του πολέμου: το κίνημα των Επιστράτων απλώθηκε σε όλη τη χώρα το 1916 και σε διάφορες περιστάσεις χρησιμοποίησε βία ενάντια στους «εχθρούς του βασιλιά». Φαίνεται ότι οι διάφορες ριζοσπαστικές σοσιαλιστικές ομάδες εξέτασαν το ενδεχόμενο να παρέμβουν στους συλλόγους των Επιστράτων, εκτιμώντας ότι η σφοδρή τους αντίθεση στον πόλεμο και η ταξική τους σύνθεση στοιχειοθετούσαν «υποβόσκουσες σοσιαλιστικές τάξεις» (Μπενναρόγια: 97-98· *Σοσιαλιστικά Φύλλα*, 8/9.10.1916). Το κίνημα των Επιστράτων καλλιέργησε το έδαφος για την ανάπτυξη μιας σοσιαλιστικής αντιπολεμικής ρητορικής στα επόμενα χρόνια, η οποία

δεν βασιζόταν πλέον σε υπολογισμούς για την έκβαση του πολέμου ή για το πώς θα υπηρέτουσαν καλύτερα τα εθνικά συμφέροντα, αλλά στις κακουλίες του πολέμου καθ' εαυτές και σε επιχειρήματα ενάντια στην εθνική ιδεολογία.

Ο διεθνισμός αναπτύχθηκε από το σοσιαλιστικό κίνημα ως άρνηση της αστικής ηγεμονίας και του φαντασιακού ενός ενωμένου έθνους. Στην Ελλάδα, όπου δεν υπήρχε ακόμα ένας αυτόνομος σοσιαλιστικός πόλος πριν το 1918, η αναγκαιότητα εναντίωσης στον εθνικισμό και τον πόλεμο ήταν ακόμα μεγαλύτερη για όσους σοσιαλιστές ήθελαν να αποφύγουν να γίνουν κομμάτι του βενιζελικού μπλοκ. Καθώς το κόμμα των Φιλελευθέρων επιτύγχανε να χτίσει ένα μπλοκ που συνδύαζε την κοινωνική μεταρρύθμιση με τον αλυτρωτισμό, μια γενιά προοδευτικών διανοουμένων και πολιτικών, υποστηρικτών του εκσυγχρονισμού και συμπθούντων έναν μετριοπαθή σοσιαλισμό αναγκάστηκε να διαλέξει μεταξύ της αποδοχής των μελανών πλευρών του εθνικιστικού σχεδίου για χάρη της κοινωνικής μεταρρύθμισης και της προσπάθειας να εκφράσουν τη λαϊκή δυσaréσκεια για τους πολέμους και τα συμφέροντα των καταπιεζόμενων εθνοτικών μειονοτήτων. Οι περισσότεροι έκαναν την πρώτη επιλογή και αφομοιώθηκαν στο μπλοκ του βενιζελισμού, αναπτύσσοντας τη δικιά τους μεταρρυθμιστική ατζέντα πλάι στη μερίδα της αστικής τάξης που προωθούσε το εκσυγχρονιστικό και αλυτρωτικό σχέδιο. Το 1924 δημιούργησαν ένα δικό τους κόμμα εντός αυτού του μπλοκ με αρχηγό τον Παπαναστασίου, συνολικά όμως ο χώρος που ήταν διαθέσιμος για ένα σοσιαλδημοκρατικό κόμμα συμπιέστηκε από την ανάπτυξη αφενός ενός αστικού κόμματος κοινωνικής μεταρρύθμισης και αλυτρωτισμού και αφετέρου της ριζοσπαστικής Αριστεράς σε συνθήκες κοινωνικής πόλωσης και δυσφορίας για τους πολέμους (Μαρκέτος, 1995· Μαρκέτος, 2003: 125-153· Δίμου, 2009: 352-366). Το γεγονός αυτό σφράγισε τη νέα πολιτική γεωγραφία του 20ού αιώνα στην Ελλάδα που αποκρυσταλλωνό-

ταν εκείνα τα χρόνια και οδήγησε στην καχεξία της σοσιαλδημοκρατίας μέχρι την άνοδο του ΠΑΣΟΚ, στην οποία αναφερθήκαμε στην αρχή του άρθρου.

Θα κλείσουμε με μια τελευταία παρατήρηση για το πώς οι εξελίξεις της δεκαετίας του 1910 υπήρξαν ευνοϊκές για την ανάπτυξη αντιεθνικιστικών στάσεων. Μια έκφραση της κοινωνικής πόλωσης στο πεδίο του «επίσημου» πολιτικού λόγου ήταν η ανάπτυξη αυτού που έχω αλλού αποκαλέσει (Ποταμιάνος, 2015· Ροταμιάνος, 2015: 803-815) «ιδίωμα της αισχροκέρδειας»: η μεγάλη άνοδος των τιμών αποδιδόταν στην απληστία των εμπορών. Επρόκειτο για μια διαδεδομένη ανταπόκριση στον ακραίο πληθωρισμό (οι τιμές αυξήθηκαν κατά 1200% από το 1914 ως το 1923). Διάφορες παραλλαγές αυτής της ερμηνείας της ακρίβειας μπορούν να βρεθούν στον Τύπο, στον λόγο των πολιτικών και σε ψηφίσματα σωματείων. Σε κάποιες απ' αυτές ο λόγος περί αισχροκέρδειας αποκτούσε ανοιχτά αντικαπιταλιστική χροιά. Στην κομμουνιστική εκδοχή του, ήδη από την άνοιξη του 1920, οι επιθέσεις στην αισχροκέρδεια πολιτικοποιούνταν και συνδυάζονταν με αιτήματα για αποστράτευση και ειρήνη: το επιχειρήμα ήταν ότι η συνέχιση του πολέμου οδηγούσε σε περαιτέρω διαταραχές στην παραγωγή και στο εμπόριο και διατηρούσε τις τιμές σε υψηλά επίπεδα, καθώς οι κερδοσκόποι επωφελούνταν από τις συνθήκες σπάνης που προκαλούσε ο πόλεμος. Μπορεί να μην πρόσθεταν ότι ο πληθωρισμός

σε μεγάλο βαθμό προκαλούνταν από το τύπωμα χρήματος για τη χρηματοδότηση του πολέμου (Κωστής, 2003: 129-133· Mazower, 1991: 60-65), αλλά τα επιχειρήματά τους παρέμεναν αρκετά πειστικά. Οι ρωσικές επαναστάσεις του Φλεβάρη και του Οκτώβρη παρείχαν ένα επιτυχημένο μοντέλο μιας τέτοιας συστηματικής άρθρωσης της διαμαρτυρίας για την ακρίβεια με την αντίθεση στον πόλεμο· το ΣΕΚΕ και τα συνδικάτα που έλεγχε προσπάθησαν να ακολουθήσουν αυτό το παράδειγμα, φτάνοντας στο σημείο να πυροδοτήσουν μικρές εξεγέρσεις στα 1921 (ΓΑΚ, Αρχείο του Πολιτικού Γραφείου του Πρωθυπουργού 1917-1928, φάκελος 354 [ψήφισμα της επιτροπής εορτασμού της Πρωτομαγιάς, Λάρισα 1920]· Μαρκέτος, 1995, «Με συνθήματα» [εξέγερση Βόλου, Φεβρουάριος 1921]· Λιβιεράτος 1976, 98-99 [ψήφισμα του Εργατικού Κέντρου Θεσσαλονίκης 15 Ιουνίου 1922]).

Επίλογος

Στα 1924, το πολιτικό σύστημα στην Ελλάδα ήταν ριζικά διαφορετικό από του 1912 από πολλές απόψεις: ο Δικασμός είχε οδηγήσει σε μια έντονη πόλωση βενιζελισμού και αντιβενιζελισμού· ένας νέος, μικρότερης εμβέλειας κομμουνιστικός πόλος είχε προστεθεί στην πολιτική γεωγραφία της χώρας· ο αλυτρωτισμός δεν ήταν πια η κινητήρια δύναμη πίσω από την ελληνική εξωτερική πολιτική.

Μετά την ήττα στη Μικρά Ασία το 1922 και τη συνθήκη ανταλλαγής των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, η Μεγάλη Ιδέα κατέρρευσε. Η αποδυνάμωση του εθνικισμού ως βασικής συνιστώσας της αστικής ηγεμονίας οπωσδήποτε συνέβαλε στη σοβαρή και παρατεταμένη κρίση ηγεμονίας κατά τον Μεσοπόλεμο. Μετά από μία δεκαετία πολέμων, ένας υποψήφιος φοιτητής ένιωσε ότι μπορούσε να γράψει σε εισαγωγικές εξετάσεις με θέμα τον πατριωτισμό και τον κοσμοπολιτισμό ότι «η πατρίς με

έχει κουράσει» (Βιδάλη, 2005: 35-67). Φυσικά, αυτά τα μη εθνικιστικά αισθήματα δεν μεταφράζονταν απαραίτητα σε ριζοσπαστικές πολιτικές· τώρα όμως υπήρχε ένα πολιτικό υποκείμενο που μπορούσε να κάνει αυτή την άρθρωση. Η κριτική των «ψεύτικων ιδανικών» του αστικού εθνικισμού αποτελούσε αναπόσπαστο κομμάτι του αντι-ηγεμονικού λόγου των κομμουνιστών.

Επρόκειτο για μια σημαντική ρήξη εντός των ριζοσπαστικών παραδόσεων στην Ελλάδα, οι οποίες σε γενικές γραμμές είχαν πάντα υπάρξει πατριωτικές. Είδαμε επιπλέον τους πολλούς τρόπους με τους οποίους οι εξελίξεις της δεκαετίας του 1910 (η εμπειρία των παρατεταμένων πολέμων και η συνειδητοποίηση των θυσιών που απαιτούνταν για τη Μεγάλη Ιδέα· η επαναδιαπραγμάτευση των εθνικών δεσμών και η δημιουργία καταπιεσμένων εθνικών μειονοτήτων· ο δικασμός της αστικής τάξης στο ζήτημα της εισόδου της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και η βίαιη σύγκρουση που ακολούθησε) δημιούργησαν ένα διανοητικό και πολιτικό περιβάλλον ευνοϊκό για μία διαφορετική προσέγγιση στο εθνικό ζήτημα. Η δημιουργία ενός μαζικού ακροατηρίου για μία αντιπολεμική και διεθνιστική ρητορική συνοδεύτηκε από την εμφάνιση ενός νέου πολιτικού παραδείγματος: οι μπολσεβίκοι και η Οκτωβριανή Επανάσταση παρείχαν την αναγκαία γλώσσα για να αρθρωθεί η λαϊκή δυσaréσκεια σε επαναστατική σοσιαλιστική πολιτική. Μια σημαντική πλευρά αυτής της άρθρωσης υπήρξε ο συνδυασμός της αντιπολεμικής διαμαρτυρίας με τα άμεσα αιτήματα των λαϊκών μαζών σχετικά με τον επισιτισμό και την ακρίβεια, αλλά και με μια επίθεση στον εθνικισμό καθ' εαυτόν (ως συστατικό της αστικής ηγεμονίας).

Το νέο πολιτικό παράδειγμα μεταφέρθηκε στην Ελλάδα μέσα από την αναφορά στο μοντέλο της Ρώσικης Επανάστασης, από το διάβασμα ενός νέου σώματος σοσιαλιστικής θεωρίας που παρήχθη στη Σοβιετική Ένωση, καθώς και με την καθοδήγηση του ΣΕΚΕ από την Τρίτη Διεθνή. Ασφαλώς σε κάθε «με-

ταφορά» ιδεών και πρακτικών υπάρχει ένα ζήτημα «μετάφρασης» και προσαρμογής τους, που δεν θίξαμε εδώ: αυτό που προσπαθήσαμε να προσδιορίσουμε ήταν οι συνθήκες που καθόρισαν και διευκόλυναν τη μεταφορά της μπολσεβίκικης προσέγγισης στο εθνικό ζήτημα και τον πόλεμο. Αυτές οι συνθήκες ήταν ευνοϊκές ως το 1922: παρόλο που η αντιπολεμική και αντιεθνικιστική ρητορική και πρακτική του ΣΕΚΕ τού κόστισαν ακριβά από την άποψη της καταστολής της δράσης του από το κράτος, συνέβαλαν θετικά στην υποδοχή του λόγου του από τις λαϊκές τάξεις στα χρόνια της Μικρασιατικής Εκστρατείας. Στα χρόνια που ακολούθησαν όμως, όταν ο ανεπιθύμητος πόλεμος τελείωσε και το ΣΕΚΕ-ΚΚΕ προχώρησε στην επεξεργασία θέσε-

ων που έθιγαν την εδαφική ακεραιότητα του κράτους, η διεθνιστική πολιτική της Βαλκανικής Κομμουνιστικής Ομοσπονδίας φάνηκε να εμποδίζει την περαιτέρω πρόοδο της απήχησης του κόμματος. Αυτές οι θέσεις απέκλειαν τη δυνατότητα να γίνει το ΚΚΕ ένα «κανονικό κόμμα», ομαλά ενταγμένο στο πολιτικό σύστημα-την ίδια στιγμή όμως η επανάσταση που επαγγελλόταν το ΚΚΕ αποδεικνυόταν αδύνατη στη μεσοπολεμική Ελλάδα.¹⁰ Η επιτυχία της επαναστατικής πολιτικής του ΚΚΕ στη δεκαετία του 1940 θα βασιζόταν μεταξύ άλλων σε μια διαφορετική σύλληψη του εθνικού ζητήματος, υπό εντελώς διαφορετικές περιστάσεις. **T**

10. Ακολουθούμε την περίφημη διατύπωση του Ελεφάντη (1999).

b

- Αγτζίδης, Β.** (2014), «Η πολιτική του ΣΕΚΕ στο μικρασιατικό ζήτημα» *Μαρξιστική σκέψη* 14: 61-85.
- Αδαμοπούλου, Ε.** (2017), *Δημοτικισμός: από την ιδέα στην πολιτική πράξη (1888-1922) Δράση, κοινωνία, ιδεολογία* (διδακτορική διατριβή) Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Αναστασόπουλος, Γ.** 2007, *Μακεδονικό ζήτημα και ΚΚΕ, 1918-1935* (διδακτορική διατριβή) Πάντειο Πανεπιστήμιο: Αθήνα.
- Αντύπας, Μ.** (2000), *Προς τον Λούν, Κούριερ εκδοτική*: Αθήνα.
- Ασπρέας, Γ.** (1927) *Πολιτική ιστορία της νεότερας Ελλάδος*, τόμ. 2, Αθήνα.
- Βιδάλη, Ε.** (2005), «Η πατρίς με έχει πια κουράσει: εθνικά ιδεώδη και παιδεία το 1930» *Ίστωρ* 14: 35-67.
- Γιαννουλόπουλος, Γ.** (1999), «Η ευγενής μας τύφλωσις». *Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική καταστροφή*, Βιβλιόραμα: Αθήνα.
- Δάγκας, Α., Λεοντίδης, Γ.** (1997), *Κομμιστική Μακεδονικό Ζήτημα*, Επικέντρο: Αθήνα.
- Δελεβούδη, Α.** (2008) «Η ψυχαγωγία στα χρόνια της επιστράτευσης» στο *Εν έτει... 1878, 1922*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας: Αθήνα.
- Δεμμόνος, Α.** (1984), *Ρόκκος Χοϊδάς. Ο επίγονος των ριζοσπαστών*: Αργοστόλι.
- Δημητρίου, Μ.** (1985) *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα*, Πλέθρον: Αθήνα.
- Ελεφάντης, Α.** (1999), *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στον Μεσοπόλεμο* (3η έκδοση), Θεμέλιο: Αθήνα.
- Καλλέργης, Σ.** (1995), *Εγκόλπιον εργάτου*, Κούριερ εκδοτική: Αθήνα.
- Καραφουλίδου, Β.** (2011), *Η γλώσσα του σοσιαλισμού*, Βιβλιόραμα: Αθήνα.
- Καρπόζηλος, Κ.** (2003), «Η συμμετοχή του ΣΕΚΕ στις εκλογές του 1920 και το πρόγραμμα της “επαναστατικής ουτοπίας”» *Ουτοπία* 56: 97-113.
- Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών** (1989), *Η σοσιαλιστική οργάνωση Φεντερασιόν Θεσσαλονίκης, 1909-1918*, Σύγχρονη Εποχή: Αθήνα.
- ΚΚΕ** (1974), *Επίσημα κείμενα*, τ.1: 1918-1924: Αθήνα.
- ΚΚΕ** (1982), *Το Πρώτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ, Πρακτικά*: Αθήνα.
- Κορδάτος, Γ.** (1972) *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος* (3η έκδοση), Μπουκουμάνης: Αθήνα.
- Κορδάτος, Γ.** (1924), *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασης του 1821*: Αθήνα.
- Κωστής, Κ.** (2003), *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1914-1940*, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος: Αθήνα.
- Κωστόπουλος, Τ.** (2007), *Πόλεμος και εθνοκάθαρση. Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρισης, 1912-1922*, Βιβλιόραμα: Αθήνα.
- Λεονταρίτης, Γ.** (1979), *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Εξάντας: Αθήνα.
- Λιάκος, Α.** (1985), *Η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η σοσιαλιστική νεολαία*: Θεσσαλονίκη.
- Λιάκος, Α.** (1991), «Η πρόσληψη του μαρξισμού στην Ελλάδα» στο Γ. Δερτιλής και Κ. Κωστής (επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος-19ος αι.)*: Αθήνα.
- Λιάκος, Α.** (1993), *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος - Ιστορικό Αρχείο: Αθήνα.
- Λιβιεράτος, Δ.** (1976), *Το ελληνικό εργατικό κίνημα 1918-1923*: Αθήνα.

- Λιβιεράτος, Δ.** (1985), *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1923-27)*, Εναλλακτικές Εκδόσεις: Αθήνα.
- Μαυρογορδάτος, Γ.** (2015), *1915. Ο εθνικός διχασμός*, Πατάκη: Αθήνα.
- Μαρκέτος, Σ.** (1995), «Η Φεντερασιόν και η εδραίωση του ελληνικού σοσιαλισμού» στο *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο*, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού: Αθήνα.
- Μαρκέτος, Σ.** (1998), *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του. Αντινομίες του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού* (διδακτορική διατριβή) ΕΚΠΑ.
- Μαρκέτος, Σ.** (2003), «Η ελληνική αριστερά», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.). *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β2, Βιβλιόραμα: Αθήνα.
- Μαρκέτου, Π.** (2000), «"Με συνθήματα τέτοια που να συγκινούν τις μάζες": η σοσιαλιστική εφημερίδα *Εργατική*, Βόλος 1921-1923» στο *Γιώργος Ζιούτος (1903-1967)*: Αθήνα.
- Μπεναρόγια, Α.** (1986), *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου (2η έκδοση)*, Εναλλακτικές Εκδόσεις: Αθήνα.
- Μπόλαρης, Λ.** (2008), *ΣΕΚΕ. Οι επαναστατικές ρίζες της Αριστεράς στην Ελλάδα*, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο: Αθήνα.
- Νούτσος, Π.** (1990), *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, τ. Α', Γνώση: Αθήνα.
- Νούτσος, Π.** (1992), *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, τ. Β' (2), Γνώση: Αθήνα.
- Οικονόμου, Α.** (1950), *Τρεις άνθρωποι*, τ.1: *Αριστείδης Οικονόμος (1835-1890)*: Αθήνα.
- Οικονομόπουλος, Η.** (1897), *Ιστορία του ελληνoturκοικου πολέμου του 1897*: Αθήνα.
- Παλούκας, Κ.** (2007), «Από το ΣΕΚΕ στο ΚΚΕ. Το ζήτημα της μολοσεβικοποίησης στο ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα 1918-1924», *Ουτοπία* 73: 23-39 (Α' μέρος), *Ουτοπία* 75: 113-130 (Β' μέρος).
- Παλούκας, Κ.** (2015), *Η οργάνωση «Αρχεόν του Μαρξισμού». Κοινωνικοί αγώνες, πολιτική οργάνωση, ιδεολογία και πολιτισμικές πρακτικές στα εργατικά*
- στρώματα της μεσοπολεμικής Ελλάδας* (διδακτορική διατριβή) Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Παπαμίχος-Χρονάκης, Π.** (2011), *Οι Έλληνες Εβραίοι, μουσουλμάνοι και ντονμέ έμποροι της Θεσσαλονίκης 1882-1919*, (διδακτορική διατριβή) Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Παπαπαναγιώτου, Α.** (1992), *Το μακεδονικό ζήτημα και το βαλκανικό κομμουνιστικό κίνημα 1918-1939*: Αθήνα.
- Πασσάς, Ι., Παπούλας, Α.** (1925), *Η αγωνία ενός έθνους*: Αθήνα.
- Ποταμιάνος, Ν.** (2011α), *Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη της Αθήνας. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες 1880-1925* (διδακτορική διατριβή) Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Ποταμιάνος, Ν.** (2011β), «"Ντόπιο πράμα!". Το αίτημα εθνικής προτίμησης και οι στρατηγικές ελέγχου της αγοράς εργασίας από τις εργατικές συλλογικότητες: Αθήνα και Πειραιάς 1890-1922», *Τα Ιστορικά* 55: 283-322.
- Ποταμιάνος, Ν.** (2015), *Οι νοικοκυραίοι. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες στην Αθήνα 1880-1925*, Π.Ε.Κ.: Αθήνα.
- Ποταμιάνος, Ν.** (2016), «Τι είναι ο λαϊκισμός; Αριστεροί και δεξιοί ριζοσπάστες στα χρόνια του κινήματος στο Γουδί», στο Ν. Ποταμιάνος, «*Ευγενή παχύδερμα*» και «*πάσχοντες εργάτες*». *Επίκαιρες ιστορίες από τις αρχές του εικοστού αιώνα*: Αθήνα.
- Σκοπετέα, Έ.** (1988), *Το «πρότυπο βασιλείο» και η Μεγάλη Ιδέα*, Πολύτυπο: Αθήνα.
- Σταμέλος, Δ.** (1982), *Πρωτοπόροι και ήρωες της ελληνικής δημοσιογραφίας. Βλάσσης Γαβριλίδης, Κλεάνθης Τριαντάφυλλος-Ραμπαγάς*: Αθήνα.
- Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ.** (επιμ.) (1976), *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Ερμής: Αθήνα.
- Σταυρίδης, Ε.** (1953), *Τα παρασκήνια του ΚΚΕ*: Αθήνα.
- Σταυροπούλου, Έ.** (1987), *Παναγιώτης Πανάς (1832-1896). Ένας ριζοσπάστης ρομαντικός*, Επικαιρότητα: Αθήνα.
- Στίνας, Α.** (1985), *Αναμνήσεις*,
- Υψηλόν: Αθήνα.
- Συλλογικό** (2008 [1924]), *Πόλεμος κατά του πολέμου. Αποφάσεις του πρώτου πανελληνίου συνέδριου παλαιών πολεμιστών και θυμάτων στρατού*, Αθήνα.
- Φιλάρετος, Γ. Ν.** (1924/1928), *Σημειώσεις του 75ου ψώματος 1848-1923*: Αθήνα.
- Χατζηιωσήφ, Χ.** (1999), «Εισαγωγή» στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.). *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Α' (1), Βιβλιόραμα: Αθήνα.
- Carabott, P.** (1992), «The Greek "communists" and the Asia Minor campaign», *Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9: 99-118.
- Dimou, A.** (2009), *Entangled paths towards modernity. Contextualizing socialism and nationalism in the Balkans*: Βουδαπέστη/Νέα Υόρκη.
- Dumont, P.** (1997), *Du socialisme Ottoman à l'internationalisme Anatolien*: Istanbul.
- Gökay, B.** (2006), *Soviet Eastern policy and Turkey 1920-1991*: Λονδίνο.
- Leontaritis G.** (1974), *Greece and the Great Powers, 1914-1917*: Θεσσαλονίκη.
- Liakos, A.** (2008), «Hellenism and the making of modern Greece: time, language, space», στο Κ. Zacharia (επιμ.). *Hellenisms. Culture, identity and ethnicity from antiquity to modernity*: Burlington.
- Mazower, M.** (1991), *Greece and the inter-war economic crisis*: Oxford.
- McDermott, K. and Agnew, J.** (1996), *The Comintern*: Houndmills and London.
- Potamianos, N.** (2015), «Moral economy? Popular demands and state intervention in the struggle over anti-profiteering laws in Greece 1914-1925», *Journal of social history* 48/4: 803-815.
- Sükrü İlicak, H.** (2002), «Jewish socialism in Ottoman Salonica», *Journal of Southeast European and Black Sea studies* 2/3.
- Todorov V.** (1995), *Greek federalism during the 19th century (ideas and projects)*, Boulder.
- Williams, R.** (1994), *Κουλτούρα και ιστορία*: Αθήνα.